

A magyar főnévi kifejezések és determinánsok történeti és összehasonlító nyelvészeti vizsgálata / Diachronic and comparative linguistic study of Hungarian noun phrases and determiners

OTKA/NKFI PD 112828

Részletes jelentés

A 2014 szeptember 1. és 2017 augusztus 31. között támogatott, 112828 sz. egyéni, posztdoktori kutatások célkitűzése a magyar főnévi kifejezések szerkezeti felépítésében megfigyelhető változások leírása és elemzése volt, különös tekintettel a determinánsok szintaktikai és szemantikai tulajdonságaira, illetve e tulajdonságok időbeli változásának összehasonlító nyelvészeti vizsgálatára.

A kitűzött kutatási téma egyrésztől szerves folytatását képezte a Magyar generatív történeti mondattan című projekt (OTKA 78074; 2009-2013) keretei között az MTA Nyelvtudományi Intézetében végzett munkámnak, másrésztől kitűnő alapozást nyújtott két, idén benyújtott és támogatást nyert kutatási tervjavaslatomnak. (A 2017 szeptemberében induló *A magyar főnévi kifejezések történeti nyelvtana* c. projekt egy a téma összefoglalását és részletes elemzését bemutató monográfia összeállítását tűzte ki célul.) A jelen projekt során, 2014 és 2017 között elért eredményeimet 7 kéziratban ismertettem, ezekből 3 jelent meg, 3 vár megjelenésre, és 1 kézirat elkészítése van még folyamatban. Összesen 11 nemzetközi és hazai rendezvényen (konferencián és workshopon) mutattam be a kutatásaimat, amely arra is lehetőséget adott nézeteim nyilvános megvitatására a megfelelő tudományos közegekben. (Megjegyzendő, hogy a támogatási időszak alatt két további, a projekt témájához nem kapcsolódó tudományos publikációm jelent meg, illetve három kézirat áll megjelenés előtt. Továbbá két nemzetközi konferencián tartottam előadást a jelen projekt kutatási irányaihoz csak lazán kapcsolódó témakörben.)

A kutatás célja tehát a magyar főnévi kifejezések szerkezeti felépítésében megfigyelhető változások leírása és elemzése volt, vagyis e szerkezetek történetére vonatkozó hipotézisek pontosítására és új hipotézisek felállítására törekedtem. Ennek megfelelően a korábban megfogalmazott javaslataimat új szempontok szerint is teszteltem, továbbá kiterjesztettem a kutatást kapcsolódó nyelvészeti területekre is, méghozzá azzal a meggyőződéssel hogy az összehasonlító és tipológiai vizsgálatok hozzájárulnak a mondattani változások mechanizmusainak jobb megértéséhez, mind a magyarban, mind általában a természetes nyelveket tekintve.

A határozott névelő használata az ómagyar nyelvszakaszban korlátozottabb volt a mainál és a névelő megjelenése számos további szerkezetváltozási következménnyel is járt. A kutatás során olyan eseteket is vizsgáltam, amikor párhuzamosan több stratégia versengett egyazon nyelvtani funkció betöltésére, továbbá magyarázatot adtam olyan szórendi variációkra, amelyek azóta kivesztek a nyelvből. Korábbi vizsgálataim során felállított modelletem az ómagyar határozott névelő rendszerszerű (azaz szabályos) elmaradására módosítottam az új, empirikus adatok gyűjtése és kiértékelése eredményeként. Az adatok gyűjtését és rendszerezését az ó- és középmagyar korpusz segítette, amely a nyelvemlékeket digitalizált formában tárolja, és egy szabadon hozzáférhető, kereshető adatbázis. A korpuszlekérdezések természetesen hagyományos filológia módszerekkel egészültek ki, amely elengedhetetlen nemcsak az elméleti kutatásokban, de hosszú távon az elektronikus adatbázisok nyelvészeti jellegű javításaihoz és fejlesztéséhez is hozzájárul.

A kutatás összehasonlító és tipológiai módszereket is alkalmazott, elsősorban a határozott névelő funkcionális terjedésének alaposabb megértése, leírása és elemzése érdekében. Ennek értelmében számos uráli rokon nyelv releváns szerkezeteit megvizsgáltam. Továbbá olyan nyelveket is bevontam a vizsgálatokba, amelyek nem mutatnak rokonságot a magyarral, de a

határozott névelő kialakulása és korai használata jól megfigyelhető írott forrásaikban. Ezek összevetésével igyekeztem meghatározni az érintett mondattani változások mögött meghúzódó közös mintázatokat és egyetemes elveket.

Az összehasonlító nyelvészeti vizsgálatok egyik kitűzött iránya az ősmagyar birtokos szerkezetek felépítésének rekonstrukciója volt a hanti és manysi egyeztetési szabályok vizsgálatával. Ebben a kérdésben, pusztán a meglévő adatbázisok felhasználásával, sajnos nem történt érdemi előrelépés, viszont a kérdés új megközelítését új tesztsorozatok kidolgozásával készítettem elő. Ezeket a tesztek a 2017 és 2021 között futó Uráli nyelvek névszói szerkezetei c. projektem során (NKFI 125206) reményeim szerint hatékonyan fogjuk alkalmazni az adatgyűjtésben – mind az anyanyelvi beszélőkkel készített interjúk, mind a korpuszos adatbányászat során.

A kutatások iránya a három év folyamán - ahogy ez az erősen elméleti jellegű alap kutatásoknál megszokott - összességében némileg eltért a munkatervben eredetileg kitűzött arányoktól. Míg erős hangsúlyt kapott a tipológiai és rokonnyelvi összehasonlító vizsgálat, a szinkrón dialektális adatok elemzése háttérbe szorult. Hasonlóképpen, eredetileg nagyobb hangsúlyt kívántam fektetni a birtokos szerkezetek vizsgálatára, de az adatok elemzésekor világossá vált, hogy kifejezetten új empirikus eredményekkel kecsegtet a főnévi kifejezésen belüli, egyéb módosítók vizsgálata, amely végül a kiinduló hipotézist is módosította. Ezeket a megfigyeléseket és a belőlük következő általánosításokat az alábbiakban részletesen fogom ismertetni.

Az összehasonlító nyelvészeti és tipológiai vizsgálatok sokkal komplexebb megfigyeléseket eredményeztek, mint azt a kutatás kezdetekor reméltem. A névelő kialakulásának és korai használatának vizsgálata más, történeti adatokkal rendelkező nyelvekben önmagában is tanulságos, de kiderült, hogy a kettős névelőrendszerrel rendelkező nyelvekben (pl. az általam is kutatott bohairi és fajjúmi kopt dialektusokban, különböző ma is beszélt germán és szláv dialektusokban) a névelősorok sajátos megoszlást mutatnak, és e szinkrón jelenség ugyanazzal a modellel kezelhető, amelyet a névelő terjedésére is alkalmaztam. Vizsgálódásaimat kiterjesztettem névelőt nem használó nyelvekre is, minthogy legújabb kutatásaim szerint egyes uráli nyelvekben a birtokos szuffixum ún. nem birtokosi használatának vitatott részletei is hatékonyan elemezhetőek az általam javasolt modell keretei között.

Az alábbiakban kutatási eredményeimről tematikus elrendezésben számolok be, megjelölve a kapcsolódó tudományos előadások és kéziratok fontosabb adatait.

A referencialitás nyelvtani kódolásának változása a magyar nyelvben

A határozott névelő megjelenésével, korai használatával, illetve a szabályos névelőnélküliség elemzésével már korábban is foglalkoztam, ezek az eredmények tekinthetők jelen projekt közvetlen előzményének is. Fontosnak tartottam azonban, hogy az általam javasolt modellt egy speciális forráscsoporton, mégpedig a korai ősmagyar kor négy összefüggő szövegemlékén is teszteljem. A Halotti beszéd és könyörgés, illetve további három Árpád-kori kis szövegemlékünk természetesen eddig is kiemelt figyelmet kapott a nyelvtörténeti szakirodalomban, ezúttal azonban kísérletet tettem egy gyakran felmerülő, eddig megoldatlannak tűnő probléma újratárgyalására: a szakirodalom kritikai felülvizsgálatával, és az általam javasolt modell alkalmazásával kimutattam, hogy mely esetekben zárhatjuk ki avagy erősíthetjük meg a határozott névelő jelenlétét, továbbá mely esetekben kell elvi szinten tartózkodnunk az általánosítástól, éppen az adatok alulreprezentáltsága avagy kétértelmősége miatt. Erről a témáról *A nyelvtörténet kutatások újabb eredményei* c. szegedi konferencián beszéltem 2016. áprilisában, majd a Nyelvtudományi közleményekben publikáltam az anyagot (*Az első névelő nyomában*. NyK 112: 243-260).

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik a névelő terjedésének vizsgálata névmási birtokosok mellett, amely a 2015 májusában rendezett *12th International Conference on the Structure of Hungarian* (Leiden University, Centre for Linguistics) c. konferencián elhangzott előadásom egyik kiemelt problémaköre volt (*The Hungarian definite article across time: an account of its spreading*). A névelő ugyanis megjósolhatóan terjedést mutat a pragmatikai egyediség irányából a szemantikai határozottság felé, ugyanakkor kitett névmási birtokos mellett gyorsabb terjedés adatolható, mint lexikális birtokost tartalmazó kifejezésekben. Ezt a jelenséget egy formális szintaktikai elemzés keretein belül a determinálásért felelős funkcionális fej tulajdonságainak megváltozásával és a névmási birtokos pozíciójának átmeneti ambiguitásával, majd újraelemzésével magyaráztam. Az itt bemutatott konkrét javaslatokat pontosabb statisztikai adatokkal kívánom még alátámasztani, ezért ez a tanulmány egyelőre nem-publikus kézirat formájában várja az átdolgozás és kibővítést.

A mutató névmási módosítók rendszerének történeti változása

A magyar mondatantörténetnek egy nagyon sajátos jelensége figyelhető meg a mutató névmási módosítók használatával kapcsolatban, ugyanis történeti adatokon világosan kimutatható, hogy a régi szerkezetet nem egyszerűen lecseréli a mai magyarra is jellemző ún. determinánsduplázó szerkezet (pl. *azt a könyvet*), hanem több új kódolási stratégia versenyez a határozott névelő grammatikalizációját követő formai és funkcionális kényszerként előállt helyzetben. Megvizsgáltam tehát a versengő stratégiák disztribúcióját, a szerkezetek tulajdonságait. Megjelenésüket és elterjedésüket számszerű adatokkal támasztottam alá digitális korpuszok segítségével, továbbá arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért alakul ki párhuzamosan két struktúra látszólag ugyanazon funkció betöltésére a középmagyar korban. A mutató névmási módosítóval ellátott szerkezetek szöveggörnyezetének szemantikai és pragmatikai szempontú vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam, hogy végeredményben a megerősített névmások funkcionális korlátozottsága vezetett a determinánsduplázó stratégia elterjedéséhez és térhódításához.

Kutatásaimat *Változó struktúrák, versengő stratégiák: a mutató névmási módosítók esete* címmel folyóiratcikként publikáltam (*Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 27: 107-132). A témában 2015-ben előadást tartottam Reykjavíkban, a *17th Diachronic Generative Syntax Conference* c. nemzetközi konferencián. Az előadásomat követő vita során felmerült a regiszterek összehasonlíthatóságának kérdése (ugyanaz a kérdést a magyar nyelvű publikáció egyik bírálója is felvetette), így a tanulmányt egy további vizsgálattal kívánom kiegészíteni mielőtt az erre kiválasztott nemzetközi folyóirathoz benyújtom közlésre. A kiegészítés pusztán statisztikai jellegű, vagyis meglátásom szerint a tanulmány javaslatait és következtetéseit nem fogja érinteni, mégis fontosnak találom hogy az éppen fejlesztés alatt álló, középmagyar bibliafordításokat tartalmazó korpuszból kinyerhető adatokat megvárjam a kézirat lezárása előtt. A tanulmány előreláthatólag *Competing strategies: demonstrative renewal in Middle Hungarian* címmel fog megjelenni.

A magyar főnévi kifejezések belső szerkezetének (szórendi jellemzőinek) változása

A főnévi kifejezések szerkezetének ó- és középmagyar kori átalakulása jellegzetes szórendi mintákban is tetten érhető. Ez elsősorban a *-nak/-nek* ragos birtokos kifejezések mai szemmel szokatlan pozíciójában nyilvánul meg a mutató névmási módosítóval ellátott ún. determinánsduplázó szerkezetekben. Erről a *Word order change at the left periphery of the Hungarian noun phrase* című tanulmányomban írtam, amely egy szerkesztett tanulmánykötetben fog megjelenni, az *Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics* c. sorozatban. (Martins, Ana Maria – Adriana Cardoso (eds.): *Word order change*. Oxford: Oxford University Press). A kötet szerkesztése már minden szempontból lezárult, a kiadó mégis csak 2008 elejére prognosztizálja a megjelenést.

A fentebb már említett *The Hungarian definite article across time: an account of its spreading* c. tanulmány szintén foglalkozik szórendi kérdésekkel. Az ott tárgyalt szerkezeti változások szempontjából elsősorban az univerzális kvantorok és a névmási birtokosok egymáshoz viszonyított sorrendje diagnosztikus.

A főnévi kifejezésen belüli módosítás lehetséges hatásai a referencialitás jelölésére

A szabályos névelőnélküliség szisztematikus vizsgálata során bizonyos megfigyeléseim arra engedtek következtetni, hogy a korábban felállított modell nem fedí le teljes mértékben az adatolható esetek sokféleségét, és bizonyos adatsoportok (ti. névelőt nem tartalmazó határozott leírások) magyarázata a kutatások új irányba való kiterjesztését tették szükségessé. Ennek megfelelően a referenciális lehorgonyzásért felelős elemek viszonyrendszerét egy új szempontból is vizsgálni kezdtem, mégpedig az ómagyar jelzős szerkezetek áttekintésével. Egyfajta jelzőtipológia felállítására törekedtem, amely a különféle módosítókat az azonosítás és módosítás között felállítható szemantikai skálán helyezi el. E kutatások eredményeképpen sikeresen elkülönítettem azon típusokat, ahol a jelzős szerkezet névelőtlensége a főnévi alaptag jellegéből, annak inherens egyediségéből következik, azoktól az esetektől, amelyekben a névelő elmaradása egy kellőképpen megszorító értelmű módosító, avagy egy referenciális elemet magában foglaló módosítói kifejezés jelenlétével hozható összefüggésbe. Ezzel a megközelítéssel a hagyományos magyar nyelvtani leírás osztályozását is részben felülbíráltam, és új osztályozási szempontokat javasoltam a jelzős szerkezetek felépítésének megkülönböztetésére.

A témáról 2016 novemberében tartottam először előadást a *Nyelvelmélet és diakronia 2.* konferencián *Azonosít vagy módosít? Kis ómagyar jelzőtipológia* címmel, majd 2017-ben angol nyelven a *13th International Conference on the Structure of Hungarian* konferencián Budapesten *Anchoring reference with modifiers – Once more about the Old Hungarian definite article and its regular absence* címmel. Írott formában a *Nyelvtudományi közlemények* folyóiratba nyújtottam be a kéziratot közlésre.

A referencialitás jelölésének összehasonlító és tipológiai vizsgálata; a grammatikalizációs folyamatok egy új modellje

A történeti vizsgálatok kiegészítése szinkrón, összehasonlító tanulmányokkal számos új eredménnyel szolgált a referencialitás jelölésének kutatásában. Igazolást nyert többek között az a korábbi megfigyelésem, hogy a pragmatikai határozottság jelölése mindig megelőzi a szemantikai határozottság jelölését. Ez a megkülönböztetés a kettős névelőrendszerrel rendelkező nyelvváltozatok névelőinek funkcionális megoszlásában is kimutatható. További lépcsőfokokat sikerült elkülönítenem a grammatikalizálódott határozott névelő lehetséges terjedési mintáiban. Két irányban is kiterjesztettem a hipotéziseimet: egyrészt a referenciális azonosítás négy alapvető stratégiáját egy ötödikkel bővítettem, tehát magát a modellt újítottam meg, másrészt új megközelítésben igyekeztem magyarázni egy, számos uráli nyelvben megfigyelt jelenséget: a birtokos személyragok nem-birtokos használatát, amely így elsősorban a referenciális lehorgonyzás eszközéül értelmeződött át. Bár az egyes uráli nyelvek jelentős eltéréseket mutatnak mind az adatok szintjén, mint az őket feldolgozó és magyarázni próbáló nyelvészeti leírások szintjén, az általam javasolt modell egy olyan grammatikalizációs folyamatot rekonstruál, amely magyar (ill. más nyelvekben kimutatható) határozott névelő grammatikalizációjának tükörképeként érthető meg. A hipotézis széleskörű tesztelésére a 2017 és 2021 között, vezetésem alatt futó *Uráli nyelvek névszói szerkezetei* c. 125206 sz. NKFI projekt keretei között fog megtörténni.

A kettős névelőrendszerekről, és a kopt névelőkről először a *Nyelvelmélet és dialektológia 3.* konferencián tartottam előadást 2014-ben *Határozottan dialektusfüggő: a kopt nyelvjárások névelőrendszerei* címmel, majd 2016-ben Berlinben a *Crossroads: Whence and whither?*

Egyptian-Coptic linguistics in comparative perspectives konferencián *Two kinds of definiteness in Coptic* címmel. Mindkét előadás írott változata is elkészült, az előbbi 2015-ben meg is jelent, az utóbbi túl van a bírálati és javítási szakaszon, megjelenése idén, vagy 2018 elején várható szakfolyóiratban.

A határozottság ill. referencialitás nyelvtani kódolásának átfogó vizsgálatával, tipológiai és összehasonlító nyelvészeti kitekintéssel számos idei előadásomban foglalkoztam. Meghívott előadóként *How many kinds of definiteness can be encoded? A cross-linguistic analysis of diachronic and synchronic evidence* címmel tartottam előadást a Lundi Egyetemen, Svédországban. A budapesti *Syntax of Uralic Languages* konferencián az uráli nyelvek szemszögéből dolgoztam fel a témát és javaslatot tettem egy új grammatikalizációs modellre. Előadásom címe: *Two paths running across the same field – The grammaticalization of referential marking in Uralic languages*. A Societas Linguistica Europaea 50. éves találkozóján Zürichben egy speciális, a határozottság, birtoklás és kimerítőség összefüggéseinek formalizására meghirdetett workshopban kaptam helyet előadóként, a *The fifth element: the associative-situational use in referential marking* c. előadásommal.

Az EPR rendszerben "absztrakt" kategóriában feltüntetett anyagok valójában részletes prezentációs anyagok, amelyek önmagukban felérnek egyfajta kéziratvázzalattal. A megjelent tanulmányok nyilvánosan elérhetők a REAL repozitóriumában, ezen felül mind az elkészült tanulmányok kéziratai, mint a konferenciákon és workshopokon elhangzott előadásaim segédanyagai (prezentációk, handoutok) saját, intézeti profilom oldalán szabadon megtekinthetők és letölthetők. (<http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/fonevikif.html>)

A költségtervben előirányzott kiadások, beruházások tervezete megalapozottnak és racionálisnak bizonyultak, így a támogatott összeg felhasználásra került, túlköltség nem keletkezett.

Egyéb tudományos eredmények

(a 112828 sz. projekthez nem, vagy csak lazán kapcsolódó témában)

Publikációk, kéziratok:

- ◆ Remarks on loan verb integration into Coptic. In: Grossman, Eitan, Peter Dils, Sebastian Richter & Wolfgang Schenkel (eds.): *Greek Influence on Egyptian-Coptic: Contact-Induced Change in an Ancient African Language*. *Lingua Aegyptia Studia Monographica* 17. Hamburg: Widmaier Verlag, 2017 195-206.
- ◆ Greek loanwords and two grammatical features of Pre-Coptic Egyptian. In: Kousoulis, P. & Lazaridis, N. (eds.): *Proceedings of the Tenth International Congress of Egyptologists (XICE)*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 241. Leuven: Peeters, 2016, 1333-1344.
- ◆ Dialectal variation in Coptic possessive constructions. In: Grossman, Eitan – Stéphane Polis (eds.) *Possession in Ancient Egyptian*. Mouton de Gruyter (közlésre elfogadva)
- ◆ P Palau Ribes Inv. 146r – A list of delivery. In: Albarrán, María Jesús (ed.): *Coptica Barcinonensia. Texts and Documents from the 5th International Seminar of Coptic Papyrology*. Barcelona (közlésre elfogadva)
- ◆ Hathor, the *psychopompos*. To appear in *a Festschrift*. Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó (közlésre elfogadva)

Konferencia-előadások:

- ◆ Identification negated: Semantic properties of the double particle constructions and their functional spreading in the history of Egyptian (invited paper).
Negation in Ancient Egyptian. 11-13 December 2014. Paris.
- ◆ Reconsidering possessives in Middle Egyptian and beyond.
11th International Congress of Egyptologists. 23-30 August 2015. Firenze (Museo Egizio)

Pályázati eredmények:

- ◆ Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, 2015-2018, A fajjúmi kopt dialektus grammatikai rendszere

Budapest, 2017. szeptember 28.